

Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями

Н. Шаптала

кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України

Статтю присвячено актуальним, однак малодослідженим питанням, пов'язаним із визначенням філософсько-правових вимірів доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями щодо відповідності Конституції України законів та інших правових актів і тлумачення положень Основного Закону Української держави.

Автор зосереджує увагу на особливостях застосування методології аксіологічних та онтологічних галузей філософії у практиці Конституційного Суду України.

Ключові слова: аксіологія, доказування, доказ, конституційність, конституційний судовий процес, онтологія, тлумачення, філософія.

Запровадження інституту конституційного судового контролю є однією з новел Конституції незалежної Української держави, прийнятої Верховною Радою України 28 червня 1996 року. У такий спосіб було зроблено один із рішучих кроків у напрямі переходу від конституційного («державного») законодавства радянського типу до формування засад правової системи сучасної демократичної держави, головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Протягом 22 років діяльності Конституційного Суду України (далі — КСУ, Суд) проблеми, пов'язані з функціонуванням вітчизняного інституту конституційного судового контролю, досліджувалися багатьма вітчизняними вченими. Проте незважаючи на значну кількість публікацій і наукових праць, окремі актуальні питання, зокрема щодо філософсько-правового визначення сутності доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі, все ще залишаються недостатньо дослідженими.

Згідно зі статтею 150 Конституції України до повноважень КСУ належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (пункт 1 частини першої);

2) офіційне тлумачення Конституції України (пункт 2 частини першої).

Суб'єктами права на звернення до КСУ з цих питань є: Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим (частина друга статті 150).

Згідно зі статтею 51 Закону України «Про Конституційний Суд України»¹ формою звернення до Суду щодо визнання акта (його окремих положень) неконсти-

¹ Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2017. — № 35. — Ст. 376.

туційним та офіційного тлумачення Конституції України є конституційне подання (пункти 1, 2 частини першої).

Розглядаючи питання конституційності зазначених вище правових актів, КСУ вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки та виходячи з певних філософсько-правових критеріїв, до яких, зокрема, належать:

1) аксіологічні фактори, які полягають у відповідності правового акта (його окремих положень) проголошеним актами міжнародного права та закріпленим на вітчизняному конституційному рівні таким загальнолюдським цінностям, як справедливість, рівність, людська гідність, та іншим морально-етичним і духовно-культурним орієнтирам у відносинах між особою та державою (її владними органами).

Так, у Рішенні від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 Суд, зокрема, зазначив: «В Україні права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова; кожен має право на свободу світогляду і віросповідання; це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність»¹.

«Відповідно до частини першої статті 29 Конституції України, — наголосив КСУ в Рішенні від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017, — кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. ... право на свободу та особисту недоторканність є одним з визначальних та фундаментальних конституційних прав людини. Наявність свободи у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації; право на свободу передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо; право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України»²;

2) онтологічні виміри, згідно з якими конституційний нормативний контроль не може обмежуватися виключно позитивістським підходом, а повинен ґрунтуватися на збалансованому поєднанні формально-юридичної оцінки змісту правового

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. — 2016. — № 6. — С. 140.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. — 2017. — № 6. — С. 7.

акта (його окремих положень) та його впливу на соціальні, політичні, економічні, моральні й інші фактори, які превалюють у соціумі. Наприклад:

— згідно з юридичною позицією Суду, сформульованою у Рішенні від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017, держава «зобов'язана забезпечити вільне волевиявлення громадян України та повагу до результатів такого волевиявлення шляхом належної регламентації й організації виборчого процесу на демократичних засадах та з дотриманням демократичних процедур, а також шляхом впровадження ефективного контролю за здійсненням таких процедур, що має унеможливити будь-які зловживання та маніпуляції, у тому числі з виборчими списками від партій»¹;

— розглядаючи питання щодо конституційності окремих положень Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VII, Суд у Рішенні від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 зазначив, що «рівень соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, має бути таким, щоб забезпечувати їм гідне життя, і не повинен залежати від майнового стану їх сімей. Обмеження чи скасування пільг для осіб, на яких поширюється дія Закону № 796 [Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII зі змінами], без відповідної рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов'язань держави щодо забезпечення соціального захисту цієї категорії осіб. У разі зміни правового регулювання набуті такими особами права на пільги, компенсації і гарантії повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації або запроваджені рівноцінні чи більш сприятливі умови соціального захисту»²;

— водночас у Рішенні від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 Суд, зокрема, роз'яснив, що «для захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нормального функціонування демократичного суспільства, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у законах України допускається встановлення відповідних обмежень щодо здійснення релігійної діяльності, у тому числі у публічному місці. У разі проведення мирного зібрання релігійного характеру (богослужіння, релігійного обряду, церемонії, процесії тощо) у публічному місці до його організаторів та учасників можуть бути застосовані обмеження, визначені у частині другій статті 39 Конституції України, тобто суд відповідно до

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. — 2018. — № 1. — С. 46.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2–7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-18>

закону може встановити обмеження щодо реалізації права на свободу світогляду та віросповідання цих осіб у публічному місці в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей»¹;

— «системний аналіз законодавства України, — дійшов висновку КСУ в Рішенні від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016, — дає підстави стверджувати, що недієздатні особи є особливою категорією людей (фізичних осіб), які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу тимчасово або постійно не можуть самостійно на власний розсуд реалізовувати майнові та особисті немайнові права, виконувати обов'язки й нести юридичну відповідальність за свої діяння. Недієздатним особам мають надаватися правові можливості для задоволення індивідуальних потреб, реалізації та захисту їх прав і свобод. Хоча за станом здоров'я недієздатні особи не спроможні особисто реалізовувати окремі конституційні права і свободи, у тому числі право на свободу та особисту недоторканність, вони не можуть бути повністю позбавлені цих прав і свобод, тому держава зобов'язана створити ефективні законодавчі механізми та гарантії для їх максимальної реалізації»²;

3) конституційна законність, визначальними факторами якої є дотримання конституційно встановленої процедури розгляду, прийняття та набрання чинності правовими актами, а також здійснення органами державної влади та їх посадовими і службовими особами своїх повноважень у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України.

Наприклад, у Рішенні від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 КСУ, дослідивши наявні у справі докази, дійшов висновку, що Верховна Рада України «не дотримала встановленої конституційної процедури розгляду і ухвалення Закону № 5475 [Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475–VI зі змінами], про що свідчить те, що Законопроект № 6278 не було розглянуто на засіданні відповідного комітету Верховної Ради України, а також те, що частиною народних депутатів України було порушено вимогу щодо особистого голосування». Виходячи з цього Суд визнав Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475–VI зі змінами таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) у цілому³.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. — 2016. — № 6. — С. 140.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. — 2016. — № 6. — С. 60.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 // Вісник Конституційного Суду України. — 2018. — № 3. — С. 94.

В іншому Рішенні від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010 Суд наголосив, що аналіз норми абзацу другого пункту 46 Положення про загальноосвітній навчальний заклад у редакції від 30 вересня 2009 року № 1033 свідчить про те, що Кабінет Міністрів України визначив порядок застосування мов педагогічними працівниками загальноосвітніх навчальних закладів, тоді як за Конституцією України застосування мов визначається виключно законами України (пункт 4 частини першої статті 92). Таким чином, доповнюючи пункт 46 Положення абзацом другим, Кабінет Міністрів України вийшов за межі своїх повноважень, передбачених Конституцією та законами України, тому Суд дійшов висновку про неконституційність цієї норми¹.

Філософсько-правова природа Конституції Української держави як політичного та правового акта найвищої юридичної сили ґрунтується на досягненнях багатовікової історії вітчизняного державотворення у забезпеченні прав і свобод людини, гідних умов її життя та прагненні розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. У цьому контексті повноваження КСУ надавати офіційне тлумачення положень Основного Закону України не тільки є важливою функцією з точки зору дотримання конституційної законності, а й має особливе значення як діяльність, спрямована на визначення сутнісних засад конституційного процесу як відображення соціально-культурного стану суспільства та показників реального рівня взаємовідносин між соціумом і індивідом, владою і громадянином, механізмом державної влади та інститутами громадянського суспільства у їх єдності та суперечності. При цьому «єдність протилежностей» означає їх взаємообумовленість, тобто існування однієї протилежності передбачає необхідну наявність іншої протилежності, у нашому випадку це стосується категорій «права» («норми», або «букви») та «духу» закону.

Таким чином, спираючись на постулати одного з основних законів діалектики — закону про єдність і боротьбу протилежностей, який визначає закономірності розвитку явищ природи і соціально-історичної реальності, можна стверджувати, що сутність доказування у конституційному судовому процесі у справах про офіційне тлумачення Конституції України полягає у такому.

По-перше, це використання, збирання та оцінка, які сприяють правильному розумінню питань «права», тобто юридичного змісту конституційної норми. Прикладом такого розуміння можна вважати Рішення від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017, у якому Суд виходячи з наявних у справі доказів роз'яснив, що «народовладдя означає належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування»².

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 2. — С. 27.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про

У Рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 КСУ, спираючись на свою попередню юридичну позицію та положення актів міжнародного права, зазначив, що «гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод»¹. У Рішенні від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 Суд, дослідивши матеріали справи та докази, надані учасниками конституційного судового процесу, дійшов висновку, що «сутність депутатського індемнітету в Україні полягає у захисті народного депутата України від переслідування за висловлювання і голосування під час виконання ним депутатських обов'язків у парламенті та у забезпеченні його права відстоювати свою позицію під час розгляду будь-яких питань у Верховній Раді України або її органах»².

По-друге, виходячи зі свого завдання — гарантувати верховенство Конституції України, Суд зобов'язаний розглядати конституційну норму, яка тлумачиться, з аксіологічної точки зору, тобто дослідити наявні у справі докази щодо відповідності цієї норми «духу» Конституції України — духовним, моральним, естетичним та іншим цінностям, закладеним в основу Основного Закону держави, наприклад:

— у Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 КСУ вказав, що «в Україні як соціальної, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави. Діяльність її правотворчих і правозастосовчих органів має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження — у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів»³;

— у Рішенні від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 Суд наголосив, що будь-які положення Кримінального процесуального кодексу України повинні застосо-

внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. — 2018. — № 1. — С. 46.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3. — С. 41.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. — 2018. — № 1. — С. 7.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 42. — Ст. 2662.

уватися органами державної влади та їх посадовими особами з урахуванням конституційних норм, принципів і цінностей¹;

— згідно з юридичною позицією КСУ, сформульованою у Рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012, «рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статтях 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (статті 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (статті 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статтях 1, 2, 7). Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб»².

Викладене дозволяє сформулювати такі висновки. Розглядаючи питання конституційності визначених частиною першою статті 150 Конституції України правових актів, КСУ вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки та виходячи з певних філософсько-правових критеріїв, до яких, зокрема, належать:

1) аксіологічні фактори, які полягають у відповідності правового акта (його окремих положень) проголошеним актами міжнародного права та закріпленим на вітчизняному конституційному рівні таким загальнолюдським цінностям, як справедливість, рівність, людська гідність, та іншим морально-етичним і духовно-культурним орієнтирам у відносинах між особою та державою (її владними органами);

2) онтологічні виміри, згідно з якими конституційний нормативний контроль не може обмежуватися виключно позитивістським підходом, а повинен ґрунтуватися на збалансованому поєднанні формально-юридичної оцінки змісту правового акта (його окремих положень) та його впливу на соціальні, політичні, економічні, моральні й інші фактори, які превалюють у соціумі;

3) конституційна законність, визначальними чинниками якої є дотримання конституційно встановленої процедури розгляду, прийняття та набрання чинності правовими актами, а також здійснення органами державної влади та їх посадови-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. — 2017. — № 6. — С. 7.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3. — С. 41.

ми і службовими особами своїх повноважень у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України.

Сутність доказування у конституційному судовому процесі у справах про офіційне тлумачення Конституції України полягає у такому. По-перше, це збирання, оцінка та використання доказів, які сприяють правильному розумінню питань «права», тобто юридичного змісту конституційної норми. По-друге, виходячи із свого завдання — гарантувати верховенство Конституції України, Суд зобов'язаний розглядати конституційну норму, яка тлумачиться, з аксіологічної точки зору, тобто дослідити наявні докази щодо відповідності норми «духу» Конституції України духовним, моральним, естетичним та іншим цінностям, закладеним в основу Основного Закону держави.

Шаптала Н. Особенности доказывания и оценки доказательств в конституционном процессе по делам по конституционным представлениям. Статья посвящена актуальным, однако малоисследованным вопросам, связанным с определением философско-правовых измерений доказывания и оценки доказательств в конституционном процессе по делам по конституционным представлениям о соответствии Конституции Украины законов и других правовых актов и толковании положений Основного Закона Украинского государства.

Автор акцентирует на особенностях применения методологии аксиологических и онтологических отраслей философии в практике Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: аксиология, доказывание, доказательство, конституционность, конституционный судебный процесс, онтология, толкование, философия.

Shaptala N. Features of evidence and assessment of evidence in constitutional court proceedings in cases upon constitutional petitions. The article is devoted to crucial, yet scarcely studied, issues related to the definition of the philosophical and legal dimensions of proof and assessment of evidence in the constitutional proceedings in cases on constitutional petitions regarding the conformity of laws and other legal acts with the Constitution of Ukraine and the interpretation of the provisions of the Basic Law of the Ukrainian State.

The author pays particular attention to the peculiarities of applying the methodology of axiological and ontological branches of philosophical science in the jurisprudence of the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: axiology, proof, evidence, constitutionality, constitutional proceedings, ontology, interpretation, philosophy.